

Ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης

γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη

*Ἀγάπη καὶ γκρίνια στὶς σχέσεις τῶν δύο ἀγίων
τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Στὸν ἀπόηχο τοῦ ἑορτασμοῦ*

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ*

Ἔμειναν οἱ δύο ὡς ἀδιαίρετη δυάδα τῆς λογοτεχνίας, κάτι σάν «Διόσκουροι» τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ πιὸ ιδιαίτερα, ὅπως τοὺς ἀποκάλεσε ὁ Ξενοπούλος, «τὸ δυαδικὸν ἄστρον τῆς Σκιάθου». Κι οἱ δύο προέρχονται, πέρα ἀπὸ τὴν κοινὴ καταγωγὴ καὶ τὴν οἰκογενειακὴ σχέση, ἀπὸ τὴν ἴδια παράδοση –τὴν κολλυβαδική– καὶ κινουῦνται στὸν ἴδιο χῶρο, τόσο τὸν θρησκευτικὸ ὅσο καὶ τὸν λογοτεχνικὸ. Κι ὅμως οἱ διαφορὲς εἶναι ἀντιληπτές στὸν ἔμπειρο ἀναγνώστη ποὺ προσεγγίζει τὸ ἔργο τους μὲ προσοχή. Διαφορὲς ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν τόσο μὲ τὰ θέματά τους, ὅσο καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὁ καθένας τους τὰ παρουσιάζει. Χαριέστατος, ἀνάλαφρος, ποικίλος στοὺς γλωσσικούς κανόνες ὁ πρῶτος, δωρικός, αὐστηρὸς στὴ γλῶσσα καὶ στοὺς κανόνες, ὁ δεύτερος. Ἔτσι ὁ καθένας βάζει τὴ δική του σφραγίδα στὴν ἴδια θεματολογία καὶ κρατᾷ τὴν ἐτερότητά του, χωρὶς ἐπικαλύψεις καί, κυρίως, χωρὶς ἀντιγραφές καὶ ἀδόκιμους μιμητισμούς. Ἐνεργοῦν δηλαδὴ κι οἱ δύο σάν πραγματικοὶ δουλευτὲς τοῦ λόγου, διατηρώντας ὁ καθένας τὴν προσωπικὴ συγγραφικὴ ἐτερότητά του.

Ὡστόσο ὁ Μωραϊτίδης, «ὁ ἄλλος Ἀλέκος» κατὰ τὴν προσφιλεῖ ἔκφραση τοῦ Παπαδιαμάντη¹, εἶχε μιὰ μεγάλη ἀτυχία. Νὰ ζεῖ στὴν σκιά τοῦ τριτεξάδελφου του. Τουλάχιστον στὸ χῶρο τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες σχέσεις, ὅπως γινόταν κάθε φορὰ ποὺ βρίσκονταν στὶς περίφημες ἀγρυπνίες στὸν Ἅγιο Ἐλισαῖο στὸ Μοναστηράκι, «ἄδοντες καὶ ψάλλοντες τῷ Κυρίῳ». Ὁ Μωραϊτίδης,

* Ὁ Γεώργιος Θ. Πρίντζιπας εἶναι Ἱστορικός-Συγγραφέας, τ. Διευθυντὴς τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

1. Βλ. τὸ διήγημα τοῦ Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ «Ντελισηφέρω». (Οἱ παραπομπὲς στὰ ἔργα τῶν δύο συγγραφέων θὰ γίνονται μόνο στοὺς τίτλους τους διότι, λόγω τῶν πολλῶν ἐκδόσεών τους, εἶναι εὐκόλη ἢ ἀνεύρεσή τους).

καίτοι πιό καλλίφωνος τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ κατώτερος ὡς πρὸς τὸ ὕφος², παρέμεινε πάντα ὁ ἀριστερὸς ψάλτης κι αὐτὸ ἦταν τὸ παράπονό του³. Τὸ ἴδιο καὶ στὴ λογοτεχνία, τουλάχιστον στὴ γνώμη καὶ στὶς κρίσεις τῶν ἄλλων. Κι ἐκεῖ ὁ ἀριστερὸς ψάλτης. Μὲ ὑπερβολὴ ἴσως ὁ Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλος ὑποστήριξε πὼς ἂν δὲν ἦταν ὁ Παπαδιαμάντης «θὰ ἦταν βέβαια πολὺ περισσότερο στὰ νέα μας γράμματα ὁ Μωραϊτίδης. Μὰ ἡ Πρόνοια τοῦ Θεοῦ δημιούργησε καὶ στὴν περίστασι τούτη ἓνα ξεχωριστὸ ἀριστοτέγνημα. Ἔπλασε δυὸ παράλληλα πρόσωπα καὶ πῆρε μιὰ ψυχὴ καὶ τὴν μοίρασε στὰ δυὸ καὶ φύτεψε τὴ μισὴ στὸν ἓνα καὶ τὴ μισὴ στὸν ἄλλον Ἀλέξανδρο. Ἔτσι, ὅ,τι λείπει στὸν Παπαδιαμάντη τὸ συναντοῦμε στὸν Μωραϊτίδη καὶ τ' ἀντίστροφο»⁴.

Ἡ σύγκριση εἶναι ἀναπόφευκτη. Κι ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὰ παιδικὰ τους χρόνια, τότε πού ζοῦσαν τὴν ἴδια ζωὴ στὴν Σκιάθου. Μικρὸς ὁ τόπος καὶ οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φιλικὲς σχέσεις ἀλληλοπεριχωροῦνται, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀποκτοῦν ἔντονη σημειολογικὴ σημασία. Ὁ Παπαδιαμάντης μεγαλώνει μὲ τὰ ξαδέλφια του Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη⁵, Σωτῆρη Οἰκονόμου καὶ Σπύρο Μωραϊτῆ, ξεκινοῦν μαζί, ἀλλὰ καταλήγουν διαφορετικά. Μὲ δόση πικρίας ὁ Παπαδιαμάντης

2. Ν. ΒΕΗ, «Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης». *Νέα Ἑστία* 365 (Χριστούγεννα 1941) 29,30. Γιὰ τὴν ἱεροψαλτικὴ παρουσίαν τῶν δύο ἐξαδέλφων πολλὰ χρήσιμα διασώζει ὁ Γέροντας Ἀρχιμ. Φιλότητος Ζερβάκος στὸ δημοσίευσμά του «Ἀναμνήσεις μου ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντην καὶ Μωραϊτίδην». *Κιβωτὸς Β'* (1953) 45-51, ὅπου καταγράφει τὴν ἀπόλυτη προσήλωσή τους στὴν βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοσι καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀγιορειτικοῦ τυπικοῦ στὶς θρυλικὲς ἀγρυπνίες στὸν Ἅγιο Ἐλισαῖο. Ἐπίσης ἀναφέρεται σὲ περιπτώσεις ἄκρας αὐστηρότητος τοῦ Παπαδιαμάντη πρὸς ὅσους διασάλευαν ἀφρόνως τὴν εὐταξία τῆς Ἀκολουθίας.

3. Τὸ παράπονο ἐκφράστηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μωραϊτίδη στὸν ἐξάδελφό του Δημήτριον Μωραϊτῆ, μετέπειτα Καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τοῦ εἶπε «εἶχε μιὰ κακία ὁ μακαρίτης ξάδερφός μας. Νὰ μὴν μ' ἀφήσει κι ἐμένα μιὰ φορὰ νὰ ψάλλω ὡς δεξιὸς ψάλτης». Γ. ΒΑΛΕΤΑ, Παπαδιαμάντης: *Ἡ ζωὴ, τὸ ἔργο του, ἡ ἐποχὴ του*, Μυτιλήνη 1940 σ. 166 καὶ Ἰ. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑ, Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης: *Ὁ ἄνθρωπος - ὁ λογοτέχνης*. Ἀθήνα, Ἰωλκός, 1982, σ. 23.

4. Ἰ. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ «Ὁ Δεύτερος Παράλληλος», *Νέα Ἑστία*, τεῦχος 559 (1950), 1336.

5. Στὴν οὐσία ἦταν μακρinoὶ συγγενεῖς. Ὁ πατέρας τοῦ Μωραϊτίδη Δημήτριος (1818-1876) καὶ ἡ μητέρα τοῦ Παπαδιαμάντη Γκιουλιώ - Ἀγγελική (1822-1896) ἦταν δευτέρα ξαδέλφια, ἐνῶ οἱ γονεῖς τους Γεώργιος Μωραϊτῆς καὶ Ἀλέξανδρος Μωραϊτῆς ἦταν πρῶτα ξαδέλφια. Βλ. ΦΩΤΗ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ μοναχὸς Ἀνδρόνικος: Λεύκωμα Μωραϊτίδη*. Ἀθήνα, Ergo, 2002, σ. 23. Ὁ Παπαδιαμάντης στὴ «Χολεριασμένη» του ὑπερηφανεύεται ὅτι προέρχεται ἐκ μητρὸς ἀπὸ τὴν φημισμένην στὸν τόπο του οἰκογένεια Μωραϊτῆ, γνωστὴ γιὰ τὴν ἐπίδοσή της στὰ γράμματα. Ἡ οἰκογένεια Μωραϊτῆ ἦταν ἀπὸ τὸν Μυστρά καὶ εἶχε καταφύγει στὴν Σκιάθου μετὰ τὰ Ὀρλωφικά (1770).

ἀναπολεῖ τὸ παρελθόν. «Ὁ πτωχὸς Ἀλέκος, ὅστις οὔτε διδάσκαλος κατόρθωσε νὰ γίνῃ, ἂν καὶ ἐνεγράφη ποτὲ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολήν, ἔμελλε νὰ μείνῃ ξεσκούφωτος καὶ ἄσημος, συρράπτης ἐπιφυλλίδων»⁶, ἐνῶ ὁ Μωραϊτίδης ἔγινε καθηγητὴς φιλόλογος, ὁ Οἰκονόμου καὶ ὁ Μωραϊτῆς συνέχισαν τὶς σπουδὲς τους στὴ Γερμανία καὶ ὁ Σπ. Μωραϊτῆς ἴδρυσε πρότυπο σχολεῖο στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τοὺς δυὸ τελευταίους ἀφήνει καὶ λίγο τὴν εἰρωνεία του νὰ περάσει στὸ κείμενό του. «Φεῦ! οἱ δυὸ ἐκεῖνοι συμμαθηταὶ (Σωτήρης Οἰκονόμου καὶ Σπ. Μωραϊτῆς), τοὺς ὁποίους οὐχὶ ἄνευ παιδικῆς κακεντρεχείας προσήγγιζεν οὕτω ὁ Ἀλέκος, ἔμελλον μετὰ δεκαετίαν νὰ κατέλθωσιν ἐκ Γερμανίας μὲ ὑψηλοὺς πῖλους καὶ μὲ ξένα ἔξοδα «*doctores philosophiae et omnium utilium rerum*»⁷.

Ἡ σχέση του μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη ποτὲ δὲν πέρασε μέσα ἀπὸ παρόμοιες δυσκολίες. Μαζὶ μεγαλώνουν, μαζὶ παίζουν, τὰ λεγόμενα «ιερὰ παιγνία», παιχνίδια πού ἔχουν νὰ κάνουν μὲ μιμήσεις τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν⁸, μαζὶ διαβάζουν, μαζὶ συντάσσουν λόγους πανηγυρικοὺς γιὰ ἄσκηση. Σχεδὸν μαζὶ ἔρχονται στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴ συνέχιση τῶν σπουδῶν τους καὶ μάλιστα συγκατοικοῦν ἓνα διάστημα κι ἔτσι ὁ Παπαδιαμάντης βοηθεῖται πολὺ στὴν ἀντιμέτωπιση τῶν ἐξόδων. Γράφει στὸν πατέρα του στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1873 (δηλαδὴ τὴ χρονιὰ πού γράφτηκε στὴ Δ΄ τάξη τοῦ Βαρβακείου, ἐνῶ τὴν ἐπομένη χρονιὰ γράφτηκε στὴ φιλοσοφικὴ σχολή). «Μετὰ τοῦ φιλτάτου Α.Δ.Μ. (Ἀλεξάνδρου Δημητρίου Μωραϊτίδου) θέλω συγκατοικήσει ἀνεξόδως»⁹. Ἡ ἐξέλιξή τους ὅμως εἶναι διαφορετικὴ καίτοι ἡ πνευματικὴ τους πορεία εἶναι παράλληλη. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔμεινε μόνο πρωτοετῆς φοιτητῆς τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, ἐνῶ ὁ Μωραϊτίδης καθηγητῆς φιλόλογος. Ἐπόμενο ἦταν ἡ σύγκριση μεταξὺ τους γιὰ τὸν ἀπλὸ λαὸ τῆς Σκιάθου, ὁ ὁποῖος γνῶριζε καὶ τοὺς δύο καὶ τοὺς εἶχε παρακολουθήσει, ἀπέβαινε σὲ βάρους τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ ἀπλὸς λαὸς δὲν μποροῦσε νὰ ἀξιολογήσει τὴ συγγραφικὴ τους δραστηριότητα κι ἐκεῖνο πού ἐπηρέαζε τὴν κρίση του ἦταν τὰ στοιχεῖα κοινωνικῆς καταξίωσης τοῦ καθενός. Μέ-

6. Βλ. ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ «Ὁ σημαδιακός».

7. Ὁ.π.

8. Ὁ Μωραϊτίδης στὸ βιβλίο του *Μὲ τοῦ Βορηᾶ τὰ κύματα*, τεῦχος Α΄, Ἀθήνα 1922, σ. 4, θυμᾶται τὰ παιχνίδια του μὲ τὸν Παπαδιαμάντη στὴν Σκιάθο «ὅτε ἀντὶ νὰ διασκεδάζωμεν μὲ τὴν ἄγρην ἰχθύων ἢ κυνηγοῦντες εἰς τοὺς ὑφάλους τοὺς καρκίνους, μαθηταὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, ἐγυμναζόμεθα τὰς ὥρας τῆς σχολῆς συνθέτοντες ἕμνους ἢ γράφοντες λόγους».

9. Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Ἀλληλογραφία*. Σημειώσεις Ο. Merlier, Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια Ἐμμ. Μοσχονᾶς, Ἀθήνα, Ὀδυσσεάς, 1981, σ. 15.

σα σ' αυτό τὸ κλίμα ὁ Παπαδιαμάντης γράφει γιὰ τὸν ἑαυτό του σὲ τρίτο πρόσωπο: « Δὲν εἶχε καλὸν ὄνομα εἰς τὸν τόπον του. Ὁ κόσμος τὸν ἐκακολόγει ὡς παραμελοῦντα τὰς σπουδὰς του, ὡς ὀκνηρόν, ὡς ἀσωτεύοντα τὴν μικρὰν πατρικὴν του κληρονομίαν, ὡς κιθαρωδὸν τῆς νυκτός, ὡς οἰνοπότην»¹⁰.

Ὅλα αὐτὰ ἀναπόφευκτα προκαλοῦν κάποιες ἀντιζηλίες, ἀνθρώπινες ὡς ἓνα βαθμὸ, ποὺ τραυματίζουν τὶς σχέσεις τους. Πιθανῶς καὶ τὰ παράπονα ποὺ εἶχε ὁ Μωραϊτίδης γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη νὰ ὀφείλονται σ' αὐτὴν τὴν ἀντίδραση τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ἔχει διασωθεῖ μὰ ἔκρηξη τοῦ Παπαδιαμάντη ποὺ θὰ ἔλεγε κανεὶς πὺς ἔχει τὴν ἀφετηρία της σὲ ζήλια ποὺ μπορεῖ νὰ ἔνωθε γιὰ τὸν ξάδερφό του. Ἐνα ἐπεισόδιο μεταφέρει ὁ Ν. Ποριώτης, μεταφραστὴς στὴν « Ἀκρόπολη» στὴν ἐκπνοὴ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης εἶχε γράψει πολλὰ ἐπαινετικά γιὰ τὸν Μωραϊτίδη στὴν « Ἀκρόπολη» τοῦ 1892 μὲ τὸν τίτλο « Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης» καὶ τὸν συνέκρινε μὲ τὸν Ντίκενς καὶ τὸν Ἰππόλυτο Ταῖν¹¹. Εἶχε προηγηθεῖ, τὴν ἴδια χρονιά, ἡ δημοσίευση τῶν Διηγημάτων του μὲ πρόλογο τοῦ ἴδιου τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη, ἐπανάληψη τοῦ ὁποῦ ἦταν τὸ ἄρθρο στὴν « Ἀκρόπολη»¹². Πρέπει νὰ γνωρίζουμε ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ Βλ. Γαβριηλίδη μὲ τοὺς δύο σκιαθίτες ἦταν θερμές. Προηγήθηκε ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Μωραϊτίδη καὶ ἀκολούθησε ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Παπαδιαμάντη, μετὰ ἀπὸ συστάσεις ποὺ ἔκανε ὁ Μωραϊτίδης¹³.

Τὰ κείμενα τοῦ Γαβριηλίδη φαίνεται δὲν ἐνθουσίασαν τὸν Παπαδιαμάντη, ὁ ὁποῖος συνάντησε ἓνα δειλινὸ τὸν Ν. Ποριώτη, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία στὴν ὁδὸ Φιλελλήνων, καὶ ὀργισμένος τοῦ εἶπε κατὰ τὴ διήγηση τοῦ τελευταίου: «Τί πάθανε οἱ ἐφημερίδες; Τί εἶναι αὐτὰ τὰ λιβανίσματα γιὰ τὸν ἄλλον; Ξέχασε ὁ Γαβριηλίδης τί μοῦ ἔλεγε γιὰ κεῖνον καὶ τί ἔγραφε γιὰ μένα; Ζῶ ἀκόμη ἐγώ!»¹⁴.

10. ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ «Θέρος - Ἔρος».

11. Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π. σ. 114.

12. Τὸ κείμενο τοῦ Προλόγου βλ. Κ. ΣΑΡΔΕΛΗ, *Βλάσης Γαβριηλίδης 1848- 1920: Μεγάλος ἀναμορφωτὴς τῆς ἐλληνικῆς δημοσιογραφίας καὶ πνευματικὸς ἡγέτης*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα ΕΣΗΕΑ, 2005, σελ. 164- 169.

13. Ὅπ. σ. 156. Στὴν « Ἀκρόπολη» ἐξάλλου ἐργάστηκαν καὶ οἱ δύο, ὁ μὲν Παπαδιαμάντης ὡς μεταφραστὴς καὶ λογοτεχνικὸς συνεργάτης, ὁ δὲ Μωραϊτίδης ὡς συντάκτης τῶν Πρακτικῶν τῆς Βουλῆς.

14. Ν. ΠΟΡΙΩΤΗ, «Κριτικὴ καὶ περιαιτισμός», *Νέα Ἑστία* 355 (Χριστούγεννα 1941) 72.

Δέν γνωρίζουμε τί ἦταν αὐτὸ πού ἔλεγε στὶς ἰδιωτικές τους συζητήσεις ὁ Γαβριηλίδης. Ἀσφαλῶς κάποιες κρίσεις ἐν θερμῷ πού ἴσως νὰ μὴν εἶχαν βαρύτητα στὴν ἐπίσημη ἄποψή του γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μωραϊτίδη. Καὶ γιὰτί ὁ Παπαδιαμάντης ἀντέδρασε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο; Πιστεύουμε πὼς οἱ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες ἐνίοτε ξεπερνοῦν τὶς ἀληθεῖς προθέσεις καὶ συσκοτίζουν τὰ πράγματα. Π.χ. θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι μετὰ ταῦτα οἱ σχέσεις τῶν δυὸ θὰ πέρασαν μεγάλες δυσκολίες. Κι ὅμως, λίγο μετὰ ὁ Μωραϊτίδης, στὸ διήγημά του «Χριστουγέννα στὸν ὕπνο μου» (1898), περιγράφει μιὰ βραδιά Χριστουγέννων στὴν ταβέρνα, μετὰ τὴν ἐργασία στὴν ἐφημερίδα, μαζί μὲ τὸν Παπαδιαμάντη πού κρύβεται ὑπὸ τὸν γενικὸ ὄρο «ὁ φίλος μου». «Ὁ φίλος μου ἐξασκεῖ πάντοτε ἰδιάζουσαν ἐπιρροὴν ἐπ' ἐμοῦ. Ὅσον μεγάλη θλίψιν κι ἂν ἔχω, μόλις τὸν ἴδωπραῖνομαι. Εἶναι συντροφιά καλὴ τέλος πάντων καὶ ἡ συντροφιά ἢ καλὴ ἰλαρύνει τὸ πνεῦμα, ἐνῶ ἡ μοναξιά τὸ ἐξαγριώνει».

Ὡστόσο τὶς πραγματικές σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν περιέγραψε ἀργότερα ὁ Μωραϊτίδης πού μίλησε μέσα ἀπὸ συγκινητικὰ κείμενα γιὰ τὸν πεθαμένο, πλέον, Παπαδιαμάντη. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἔστω ἡ παραμυθητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδη στὶς ἀδελφές τοῦ Παπαδιαμάντη, λίγες μέρες μετὰ τὴν ἐκδημία του στὶς 28 Ἰανουαρίου 1911. Ἦταν στὴν Τζιά ὅταν, τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1910, ἔμαθε γιὰ τὴν ἀρρώστια πού τὸν εἶχε ρίξει στὸ κρεβάτι, ἐνῶ βρισκόταν στὴν Σκιάθο καὶ φαίνεται ἔνιωσε ἐνδόμυχη ἀνησυχία. Γι' αὐτό, συνεχίζει, «καὶ ὅταν τὴν περασμένην Δευτέραν τὴν νύκτα ἤκουσα νὰ μὲ ζητεῖ ὁ τηλεγραφητής, εἶπα ἀμέσως: ὁ Παπαδιαμάντης ἀπέθανεν. Καὶ ἦτο ἀληθινόν. Ἐπλημμύρισαν τὰ δάκρυά μου καὶ ἀπὸ τότε δὲν ἔπαυσαν. Ἀγωνιῶ νὰ συλλογισθῶ τὴν μακρὰν ζωὴν ὅπου ἐπεράσαμεν μαζί, πάντοτε μαζί. Ἀδυνατῶ νὰ παρηγορήσω τὴν θλίψιν μου. Δέν θὰ τὸν ἴδω πλέον, λέγω, δέν θὰ ψάλωμεν πλέον εἰς τὴν ἀγρυπνίαν... Εἰς τὴν ἀγρυπνίαν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῶ ἔκαμαν παράκλησιν διότι εἶχον μάθει τὴν ἀσθένειάν του. Τώρα δὲ εἰς τὴν ἀγρυπνίαν τῶν Φώτων θρηῆνος ἔγινε εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλισαῖον. Ἐκλειον ὄλοι ὅταν ὁ ἱερεὺς τὸν ἐμνημόνευσε»¹⁵.

Ἀργότερα, ἄλλα δημοσιεύματά του ἀποκαλύπτουν τὴν ἀγάπη πού ἔτρεφε γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὶς μνήμες πού δέν τὸν ἐγκατέλειψαν ποτέ. Τὸ 1925 ἐξέδωσε τὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἐλισαίου στὸν πρόλογο τῆς ὁποίας περι-

15. Τὴν ἐπιστολὴ βλ. σὲ πολλοὺς τόμους. Τὸ κείμενο ἀπὸ τὸν τόμο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ, Ἐλληλογραφία, ὁ.π., σ. 221.

γράφει ένα όνειρο που είδε με τον Παπαδιαμάντη, όταν το 1923 ή 1924 έψαλε την Άκολουθία αυτή στην άγρυπνία για τον Άγιο στη Σκιαθό στις 14 Ίουνίου. Ήταν ακόμη σε χειρόγραφο μορφή και με αυτή έγινε ή άγρυπνία εκείνη τη νύχτα. Μετά την Άκολουθία, στο σπίτι του, ενώ κοιμόταν είδε σε όνειρο να τον πλησιάζει ο Παπαδιαμάντης, όπως ήταν στις μέρες της Άθήνας, «φαιδρός, γελαστός, με τὰ μαύρα μάτια του γεμάτα χαράν, με τον μαύρον του πάγωνα σιλπνόν, όπως ήτο συνήθως επάνω εις τους μεγάλους ένθουσιασμούς του» και να τον ξυπνά λέγοντας: «Σήκω Άλέκο! Σήκω να πάμε στον Προφήτην να ψάλωμεν τον Κανόνα». Ήταν συνηθισμένη σκηνή από την κοινή ζωή τους. Πήγαιναν στον Άγιο Έλισταίο, όπου οί ψάλτες τους παραχωρούσαν τον Κανόνα. Και συνεχίζει: «Έπετάχθην πάραυτα από την κλίνην με τὰ μάτια μου γεμάτα δάκρυα και με χαράν ότι ή Άσματική μου σύνθεσις επέτυχε. Και δέν έφεύσθην»¹⁶.

Το 1927 ο Μωραϊτίδης εξέδωσε το 6^ο τεύχος του βιβλίου του «*Με του βορηά τὰ κύματα*»¹⁷. Η έκδοση έχει την αφιέρωση «τῇ μακαρία μνήμη του Άλεξάνδρου Παπαδιαμάντη». Στις σελίδες 4-5 αναδημοσίευσε άρθρο του από την έφημερίδα «*Πρωτεύουσα*» τῆς 8 Νοεμβρίου 1921 με τίτλο «Πώς πέθανε ο Παπαδιαμάντης». Με τρόπο αισθαντικό περιγράφει τις τελευταίες μέρες του μεγάλου δημιουργού κι αφήνει να φανεί ή αγάπη του για τον όμοτεχνο έξάδελφό του.

Μιά άλλη μαρτυρία, χρήσιμη στο θέμα μας, προέρχεται από τον Κωστή Μπαστιά. Συνάντησε τον Μωραϊτίδη λίγο πριν την αναχώρησή του από την Άθήνα για να ένδυθει το μοναχικό σχήμα. Η συνάντηση έγινε στο Βιβλιοπωλείο Ί. Σιδέρη, στην όδο Σταδίου. Ήταν ή εποχή που το περιοδικό «*Έλληνικά Γράμματα*», στην συντακτική ομάδα του οποίου ήταν ο Κωστής Μπαστιάς, έκανε μια ζωηρή κίνηση για τον Παπαδιαμάντη. Η ομάδα αυτή ήθελε να του κάνει ένα φιλολογικό μνημόσυνο κι έτσι αποφασίστηκε να έχουν μια πρώτη επαφή με τον έπιζώντα, τότε, Άλέξανδρο Μωραϊτίδη με σκοπό να πεισθεί ο μοναχικός αυτός άνθρωπος να λάβει μέρος. Μόλις άκουσε αυτός τον Μπαστιά να του αναπτύσει την πρόταση του περιοδικού, έδειξε πολύ συγκινημένος. «Ξέρετε» του είπε «για ποιο λόγο είναι συγκινητικό για μένα το ένδιαφέρον που δείχνετε για τον Άλέξανδρο;». Και προσέθεσε. «Γιατί το μνημόσυνο αυτό το

16. Βλ. τον Πρόλογο στην έκδοση τῆς Άκολουθίας το 1925 και *Νέα Έστία* 355 (Χριστούγεννα 1941) 96-97 υπό τον τίτλο «Μιά σελίδα του Μωραϊτίδη για τον Παπαδιαμάντη».

17. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΩΡΑΪΤΙΔΟΥ, *Με του βορηά τὰ κύματα: Ταξείδια - περιγραφαι - έντυπώσεις*. Άθήνα, Σιδέρη, 1927.

κάνω κάθε μέρα στίς προσευχές μου»¹⁸. Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη κράτησε ὅλη του τὴ ζωή.

Τελικὰ στὸ μνημόσυνο, περὶ τοῦ ὁποῖου μιλάει ὁ Μπασιᾶς, δὲν ἔλαβε μέρος γιατί τοῦ ἦταν ἀδιανόητο νὰ γίνει φιλολογικὸ μνημόσυνο καὶ ὄχι θρησκευτικό. Ἦταν κάτι τὸ καινοφανὲς γιὰ τὸν συντηρητικὸ καὶ ὀρθόδοξο στὸ ἦθος Μωραϊτίδη.

Λίγο μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης ἐγκατέλειψε τὰ ἐγκόσμια καὶ ἀκολούθως τὸν μάταιο τοῦτο κόσμο. Τὸ δίδυμο αὐτὸ τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας θὰ ἐνωνόταν καὶ πάλι πλέον στὴ δόξα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Στὰ ἑλληνικὰ γράμματα παρέμεινε ἡ αἴσθηση τῆς ἀπουσίας τους πὸ μὲ τὰ χρόνια ἔγινε βαθιὰ νοσταλγία, ὅπως ἔδειξε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τοὺς δύο μὲ τὴν πρόσφατη συμπλήρωση ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴν ἐκδημία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη.

Ἔτσι, στὴν ἐποχὴ μας, δίνεται ἔμπρακτὴ ἀπάντηση στὸ παράπονο πὸν διατύπωσε στὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνα ὁ Ἰωάννης Καμπούρογλου γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἔργου τῶν δύο Ἀλεξάνδρων. « Πᾶσα πολιτισμένη χώρα θὰ ἐθεώρει ἐαυτὴν εὐτυχή ἀνακαλύπτουσα μετὰ τῶν συγγραφέων τῆς δύο τοιούτους ἀστέρων, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ ἀποβῶσιν καύχημά της, ἐὰν ἀρθροισθῶσιν τὰ ἔργα των, διεσκορπισμένα νῦν τῆδε κακεῖσε, καὶ τεθῶσιν εἰς τὴν ἀρμόζουσαν αὐτοῖς περιφανῆ θέσιν. Τοιαῦται ἰδιοφυΐαι δὲν βγαίνουν ὡς μανιτάρια καθ' ἑκάστην καὶ μάλιστα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ τόσα πὸ μᾶς δηλητηριάζουν ἀπὸ τινων χρόνων διαφημιζόμενα ἐντέχνως»¹⁹.

18. «*Εβδομάς*» φ. 314 (1931)191.

19. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, «Δύο διηγηματογράφοι», *Νέα Ἐφημερίς*, 24 Ἀπριλίου 1891, παρὰ Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ μοναχὸς Ἀνδρόνικος*, ὅ.π., σ. 102-103.